

9-SINF O‘ZBEKISTON TARIXI DARSLIGI ASOSIDA O‘ZBEK XONLIKLARIDA ILM-FAN VA TA‘LIMNI O‘RGANISHNING AHAMIYATI

Otaxonova Gulsanam Alisher qizi

Termiz Davlat Pedagogika instituti

4-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20566409>

Annotatsiya

Mazkur maqolada O‘zbek xonliklari — Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarida ilm-fan hamda ta‘lim tizimini o‘rganishning metodologik asoslari 9-sinf O‘zbekiston tarixi darsligi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda xonliklar davridagi maktab va madrasalar faoliyati, ta‘limning shakllanish bosqichlari hamda uning Somoniylar va Temuriylar davri ilmiy an‘analari bilan uzviy bog‘liqligi yoritiladi. Shuningdek, Buxoroning Markaziy Osiyodagi ilmiy-ma‘rifiy markaz sifatidagi o‘rni, diniy va dunyoviy bilimlarning uyg‘unligi hamda ta‘lim tizimining tarixiy taraqqiyotdagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqot natijalari xonliklar davri ma‘naviy merosini o‘quvchilarga ilmiy asosda yetkazish va tarix ta‘limi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: O‘zbek xonliklari, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo‘qon xonligi, ilm-fan, ta‘lim tizimi, madrasa, maktabxona, metodologik asoslar, 9-sinf O‘zbekiston tarixi, tarix ta‘limi, Movarounnahr, Renessans, ma‘naviy meros, manbashunoslik, tarixiylik tamoyili.

Kirish

O‘zbek xonliklari (Buxoro, Xiva va Qo‘qon) hududida ta‘lim tizimining shakllanishi bir necha ming yillik madaniy an‘analarga tayanadi. XVI–XIX asrlar davomida ushbu hududlarda faoliyat yuritgan o‘quv muassasalari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolgan emas, balki uzoq davom etgan tarixiy taraqqiyot – Movarounnahrda shakllangan “Birinchi va Ikkinchi Renessans” davri ilmiy tajribasining davomi sifatida namoyon bo‘ladi.

Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklari ta‘lim tizimining poydevori bevosita Somoniylar va Temuriylar davri madrasalari asosida qurilgan. Ushbu davrda ta‘lim tizimi ikki bosqichli bo‘lib, u boshlang‘ich maktablar (maktabxona) va yuqori bosqich – madrasalarni o‘z ichiga olgan. Xonliklar davriga kelib, bu tizim yanada konservativ, ammo barqaror shaklga kirdi. Buxoro “Islom olamining gumbazi” (Qubbatul Islom) sifatida Markaziy Osiyo ta‘lim tizimining metodologik markazi bo‘lib qolaverdi. Buxoro xonligida ta‘lim tizimi Shayboniylar davridan boshlab yangi bosqichga ko‘tarildi. Abdullaxon II davrida qurilgan madrasalar (masalan, Ko‘kaldosh madrasasi) nafaqat o‘quv maskani, balki ilmiy markaz ham edi. Buxoro madrasalari butun musulmon olami uchun “universtitet” vazifasini o‘tagan. Tadqiqotchi N.Xanikovning ma‘lumotlariga ko‘ra, XIX asr o‘rtalarida Buxoroda 100 dan ortiq yirik madrasalar bo‘lib, ularda o‘n minglab talabalar tahsil olgan. Ta‘lim tizimining poydevori “dars-i nizomiy” uslubiga yaqin bo‘lib, unda arab tili grammatikasi va fiqh (islom huquqi) ustuvorlik qilgan. Buxoro xonligi Markaziy Osiyoning eng yirik ilmiy va diniy markazlaridan biri bo‘lib, bu yerda ta‘lim tizimi ancha rivojlangan edi. XVI asrdan boshlab Shayboniylar davrida Buxoro “islomiy ilm markazi” sifatida shakllandi. Ayniqsa, Abdullaxon II davrida ko‘plab madrasalar qurildi va ilm-fanga e‘tibor kuchaydi.

Shayboniylar davri (XVI asr) Movarounnahr tarixida Temuriylar davri madaniy an‘analarining mantiqiy davomi va o‘ziga xos transformatsiyasi bilan xarakterlanadi. Bu davrda madaniy hayotning ko‘plab jabhalari: adabiyot, tarixshunoslik, xattotlik, musiqashunoslik, epigrafika, me‘morchilik hamda tasviriy san‘at turlarida sezilarli yutuqlarga erishildi. Shu bilan

birga, fundamental fanlardan fiqh, tibbiyot, riyoziyot (matematika), handasa (geometriya) va astronomiya (ilmi nujum) sohalorida ham ilmiy tadqiqotlar davom ettirildi. Adabiy muhit va manbashunoslik. Mazkur davr ijtimoiy-madaniy hayotini o'rganishda buxorolik adabiyotshunos olim va shoir Hasanxo'ja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” (Do'stlar yodnomasi) asari beqiyos ahamiyatga ega. Abdullaxon II ga bag'ishlangan ushbu tazkira nafaqat O'rta Osiyo, balki Eron va Hindistondagi adabiy muhit, shoir va olimlar haqida qimmatli ma'lumotlarni taqdim etuvchi muhim manba hisoblanadi. Shayboniy hukmdorlar nafaqat ilm-fan homiylari, balki ularning o'zlari ham bevosita ijod bilan shug'ullanganlar. Xususan, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Abdullaxon II va Do'st Muhammad Sultonlarning bizgacha yetib kelgan g'azal va devonlari ularning yuksak intellektual salohiyatidan dalolat berad XVIII asr oxiri va XIX asrda Xiva xonligini boshqargan Qo'ng'irotlar sulolasi vakillari (Eltuzarxon, Muhammad Rahimxon I, Olloqulixon, Muhammad Rahimxon II) ilm-fanga, xususan, ta'lim tizimini tizimlashtirishga katta e'tibor qaratdilar. Bu davrda ta'lim tizimi nafaqat diniy bilimlarni, balki davlat boshqaruvi uchun zarur bo'lgan tarix, adabiyot va kitobat san'atini ham qamrab olgan. Tarixshunoslik maktabining metodologik o'rni. Xiva ta'lim tizimining eng o'ziga xos jihati — bu yerda professional tarixshunoslik maktabining mavjudligi edi. Munis Xorazmiy va Muhammad Rizo Ogahiy kabi mutafakkirlar nafaqat saroy tarixchisi, balki yosh avlod uchun yirik metodist-murabbiy sifatida faoliyat yuritganlar. Ogahiy o'zining asarlarida komil inson tarbiyasi, adolatli hukmdor obrazi va vatanparvarlik g'oyalarini ilgari surgan bo'lib, bu madrasa talabalari uchun o'ziga xos “axloq darsligi” vazifasini o'tagan. Qo'qon xonligida ta'limning shakllanishi. Farg'ona vodiysida Qo'qon xonligi tashkil topgach, bu yerda ham yirik ilmiy markazlar vujudga keldi. Qo'qon xonlari (masalan, Olimxon, Umarxon) ilm-fan ahliga homiylik qilganlar. Bu yerdagi ta'lim poydevori ko'proq adabiyot, nazm va tasavvufiy bilimlar bilan sug'orilgan edi. Umarxon davridagi ilmiy majlislar madrasa talabalari uchun o'ziga xos amaliy mahorat darslari vazifasini o'tagan. Qo'qon xonligida ta'lim tizimi va ma'rifiy muhitning o'ziga xos xususiyatlari. Farg'ona vodiysida Qo'qon xonligi mustaqil davlat sifatida shakllanishi bilan bir qatorda, o'ziga xos ta'limiy va ilmiy maktabning vujudga kelishi uchun zamin yaratildi. XVIII asr oxiri va XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon nafaqat siyosiy markaz, balki mintaqaning eng yirik ma'rifiy o'choqlaridan biriga aylandi. Hukmdorlarning ma'rifiy homiyligi. Qo'qon xonlari, xususan, Olimxon va Amir Umarxon ilm-fan rivojiga strategik ahamiyat qaratdilar. Olimxon davrida davlat boshqaruvi va harbiy sohalarda islohotlar o'tkazilgan bo'lsa, Umarxon davri (1810–1822) Qo'qon tarixida “oltin davr” sifatida e'tirof etiladi. Hukmdorning sa'y-harakatlari bilan yuzlab madrasalar qurildi va ularning iqtisodiy barqarorligini ta'minlash uchun katta miqdorda vaqf yerlari ajratildi.

Qo'qon xonligi ta'lim tizimining eng muhim va ajralib turuvchi jihatlaridan biri ayollar o'rtasida savodxonlik va adabiy muhitning rivojlanganidir. Nodira (Mohlaroyim) rahbarligida shakllangan adabiy muhit ayollarning ham madrasa va maktablarda tahsil olishiga, she'riyat va hunarmandchilik bilan shug'ullanishiga katta turtki berdi. Nodirabegim tomonidan qurdirilgan “Madrasai Chalpaq” kabi ilm dargohlari vohadagi ayollar ma'rifatining yorqin namunasi hisoblanadi. Madrasalar va o'quv yo'nalishlari. Qo'qon xonligida ta'lim uch bosqichda (ibtidoiy, o'rta, yuqori) olib borilgan. Madrasalarda arab tili bilan bir qatorda fors tili va adabiyoti mukammal o'rgatilgan. Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida ta'lim tizimining tarixiy poydevori nafaqat diniy qadriyatlar, balki ko'p asrlik milliy pedagogik an'analar, boy manbaviy baza va o'ziga xos iqtisodiy (vaqf) asoslar ustiga qurilgan edi. Ushbu xonliklarning har biri o'ziga xos ilmiy yo'nalishga (Buxoro – islom huquqi va mantiq, Xiva – tarixshunoslik va xattotlik, Qo'qon – adabiyot va nazm) ixtisoslashgan bo'lsa-da, ularning barchasi yagona intellektual makonni tashkil etgan.

Garchi XIX asr o'rtalariga kelib, bu an'anaviy tizim dunyodagi ilmiy-texnik taraqqiyotdan biroz uzilib qolgan bo'lsa-da, u xalqning ma'naviy yaxlitligini saqlab qolishda va keyinchalik jadidchilik harakatining vujudga kelishida fundamental baza bo'lib xizmat qildi. Aynan mana shu tarixiy poydevor bugungi kunda 9-sinf “O'zbekiston tarixi” darsligining metodologik mazmunini boyitishda va o'quvchilarda tarixiy uzviylik tuyg'usini shakllantirishda asosiy tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy ta'limda tarixiy bilimlarni o'quvchilarga shunchaki faktlar majmuasi sifatida emas, balki tahliliy mushohada va tanqidiy tafakkur obyekti sifatida yetkazish ustuvor vazifa hisoblanadi. 2024-yilda nashr etilgan yangi avlod 9-sinf “O'zbekiston tarixi” darsligida O'zbek xonliklari davri ilm-fani va ta'lim tizimiga oid mavzular o'zining rang-barangligi va manbaviy boyligi bilan ajralib turadi. Ushbu mavzuni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash dars samaradorligini oshirishning eng muhim omilidir.

Pedagogik texnologiyalarning zaruriyati. Xonliklar davri madaniyati va ta'limi mavzusi o'z ichiga ko'plab me'moriy terminlar, olimlar ismlari, asar nomlari va sanalarni qamrab oladi. 9-sinf o'quvchilarining psixofiziologik xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday katta hajmdagi ma'lumotlarni an'anaviy “ma'ruza” usulida o'zlashtirish qiyinchilik tug'diradi. Zamonaviy texnologiyalar esa o'quvchini passiv tinglovchidan faol tadqiqotchiga aylantiradi. Bugungi ta'lim tizimida o'quvchilarning bilim olish samaradorligini oshirish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda tarixiy jarayonlarni chuqur anglashini ta'minlashda zamonaviy pedagogik texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, 9-sinf O'zbekiston tarixi darsligida “O'zbek xonliklarida ilm-fan va ta'lim” mavzusini o'qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish dars sifatini sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, 9-sinf O'zbekiston tarixi darsligida “O'zbek xonliklarida ilm-fan va ta'lim” mavzusini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish dars jarayonini samarali va qiziqarli tashkil etishga xizmat qiladi. Interfaol metodlar, AKT vositalari va muammoli ta'lim yondashuvlari o'quvchilarning tarixiy bilimlarini chuqurlashtirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Eshmuhamedov R., Abduqodirov A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
2. Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006. – 160 b.
3. Ahmedov B.A. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1991. – 288 b.
4. Bartold V.V. Turkistonda madaniy hayot tarixi. – Toshkent: Fan, 1970. – 180 b.
5. Bobobekov H.N. Qo'qon tarixi. – Toshkent: Fan, 1996. – 240 b.
6. Vohidov Sh. Markaziy Osiyoda ilm-fan tarixi. – Toshkent, 2015. – 320 b.
7. Yo'ldoshev N. Xiva xonligida madaniyat va ma'rifat (XIX asr). – Toshkent: Adabiyot, 1999.
8. O'zbekiston tarixi (XVI–XIX asrning birinchi yarmi). 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: “O'qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 224 b.